

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΤΡΟΠΑΡΙΑ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Στη μνήμη του Υμνογράφου
π. Γερασίμου Μικραγιαννανίτου

Στα φφ. 360^v-361^v του κώδικα Vind. theol. gr. 78¹ σώζονται εικοσιένα τροπάρια, τα οποία αναφέρονται στους αρχαγγέλους, στον Ιωάννη τον Πρόδρομο, στην Παναγία και στους αγίους Νικόλαο, Γεώργιο, Δημήτριο και Ονούφριο². Τα τροπάρια αυτά έχουν αντιγραφεί μετά από μια άλλη ομάδα ύμνων που αποδίδονται στον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο³. Ο γραφέας του χειρογράφου δεν σημειώνει τίποτε σχετικά με την πατρότητα των ύμνων, αλλά ο τρόπος με τον οποίο τα αντιγράφει⁴ δείχνει ότι θεωρεί πως οι ύμνοι αποτελούν ενιαίο σύνολο με τους προηγούμενους. Η άποψη ότι και τα τοπάρια αυτά είναι δημιουργήματα του Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, του πιο γνωστού ποιητή υμνολογικών κειμένων στις αρχές του 14ου αι., ενισχύεται αφενός από την επανάληψη του τέταρτου στίχου ενός τροπαρίου της ομάδας που αποδίδεται με βεβαιότητα στον

1. Λεπτομερής περιγραφή του χειρογράφου βλ. στον κατάλογο των H. Hunger - O. Kresten, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 3/1. Codices theologici 1-100*, Wien 1976, σ. 139-147. Το χειρόγραφο χρονολογείται στον 14ο αι., το τμήμα στο οποίο περιέχονται τα τροπάρια στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα [υδατόσημο: καρπός Mošin-Traljic 4290 (1345-1354)].

2. Ο όρος μεγαλυνάριο που χρησιμοποιείται για εκκλησιαστικούς ύμνους αυτού του είδους είναι νεότερος για το λόγο αυτό απέφυγα τη χρησιμοποίησή του. Οι συντάκτες του καταλόγου χειρογράφων χρησιμοποιούν τον, κατά τη γνώμη μου όχι επιτυχημένο, όρο επιγράμματα. Τον ίδιο χαρακτηρισμό μεταχειρίζεται και ο Jugie στην έκδοση ενός ύμνου στους ιβ' αποστόλους (βλ. βιβλιογραφική παραπομπή στη σημ. 3, σ. 390), αν και σε άλλες περιπτώσεις ακολουθεί τον τίτλο του χειρογράφου και τα χαρακτηρίζει ως τροπάρια (βλ. σ. 362, 365, 383, 386).

3. Βλ. την έκδοση του M. Jugie, «Poésies rythmiques de Nicéphore Calliste Xanthopoulos», *Byz. 5* (1929-1930) 357-390. Για τον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο βλ. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 8. Faszikel, erstellt von E. Trapp unter Mitarbeit von H.-V. Breyer und E. Kislinger, Wien 1986, Nr. 20826· για το έτος θανάτου του πρβ. Σ. Κοτζάμπαση, «Τρεις ανώνυμες επιστολές του Πατριμακού κώδικα 377», *Ελληνικά* 40 (1989) 110.

4. Ο τίτλος γράφεται στην ίδια σειρά με τις τελευταίες λέξεις του προηγούμενου τροπαρίου. Το τροπάριο αυτό ανήκει στην ομάδα που αποδίδεται στον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο.

Ξανθόπουλο και σε ένα από τα τροπάρια που εκδίδονται στη συνέχεια⁵, και αφετέρου από την αναφορά του οράματος του Δανιήλ και της κλίμακας του Ιακώβ ως προτυπώσεων της Παναγίας σε τροπάρια και των δύο ομάδων⁶.

Τα τροπάρια αυτά, όπως και εκείνα που προηγούνται, ακολουθούν τη μετρική δομή και τη μελωδία του γνωστού τροπαρίου στη Θεοτόκο *την τιμιωτέραν τῶν χειρουβίμ*⁷. Οι παρεκκλίσεις που σημειώνονται από το μετρικό πρότυπο των ὕμνων δεν είναι αρκετές ώστε να αποτελέσουν αντένδειξη για την απόδοσή τους στον Νικηφόρο Κάλλιστο Ξανθόπουλο. Ἄλλωστε παρόμοιες παρεκκλίσεις παρατηρούνται και στους ὕμνους που είναι γραμμένοι με βεβαιότητα από τον ίδιο⁸.

Μια προσεκτική θεώρηση των τροπαρίων πείθει ότι, αν εξαιρέσει κανείς τα τροπάρια στη Θεοτόκο, τα υπόλοιπα δεν αποτελούν μια τυχαία συναγωγή ὕμνων αλλά μία ενότητα της οποίας τα μέλη επιλέχθηκαν και τοποθετήθηκαν συνειδητά σε συγκεκριμένη θέση. Η κάθε ημέρα της εβδομάδας είναι αφιερωμένη σε ένα ή περισσότερα ιερά πρόσωπα ή γεγονότα. Ἐτσι, η Δευτέρα είναι αφιερωμένη στους αγγέλους, η Τρίτη στον Ιωάννη τον Πρόδρομο, η Τετάρτη και η Παρασκευή στη Σταύρωση του Χριστού, η Πέμπτη στον άγιο Νικόλαο και στους μάρτυρες, το Σάββατο στους οσίους και στους κεκοιμημένους. Στις κατηγορίες των αγίων που αναφέρθηκαν και με την ίδια ακριβώς σειρά εμφανίζονται οι ὕμνοι και στον κώδικα Vind. theol. gr. 78. Οι ἄγγελοι εκπροσωπούνται με τρία τροπάρια στον αρχάγγελο Μιχαήλ, ένα στον Γαβριήλ και ένα εἰς πάντας τοὺς ἁσωμάτους. Ακολουθούν τρία τροπάρια στον Ιωάννη τον Πρόδρομο, ένα στον άγιο Νικόλαο, ένα στον άγιο Γεώργιο, δύο στον άγιο Δημήτριο και ένα στον όσιο

5. Πρόκειται για τον στίχο *ἡμεῖς δὲ Θεοτόκον σε καταγγέλλομεν* του τροπαρίου VIII, 2 (Jugie, σ. 383), που τον ξαναβρίσκουμε στο πέμπτο τροπάριο στη Θεοτόκο (αρ. IX, 5).

6. Το ὄραμα του Δανιήλ αναφέρεται στο τροπάριο V, 4 (Jugie, σ. 373) και στο πέμπτο τροπάριο της έκδοσης που ακολουθεί (αρ. IX, 5), ενώ η αναφορά στην κλίμακα του Ιακώβ γίνεται στα τροπάρια IV, 10 και V, 10 (Jugie, σ. 371 και 374) και στο έκτο της ομάδας για τη Θεοτόκο (αρ. IX, 6), που εκδίδεται στη συνέχεια.

7. Το τροπάριο αποτελείται από τέσσερις στίχους με δέκα, δεκατέσσερις, δεκατρείς και δεκατρείς συλλαβές αντίστοιχα (βλ. και Jugie, σ. 358). Οι τομές γίνονται στους τρεις πρώτους στίχους μετά την έκτη συλλαβή, ενώ στον τέταρτο μετά την έβδομη. Οι τονισμένες συλλαβές κατά στίχο είναι οι ακόλουθες: 1ος στίχος: 1η, 5η, 7η και 10η συλλαβή· 2ος στίχος: 1η, 5η, 9η, 11η και 14η συλλαβή· 3ος στίχος: 1η, 5η, 8η, 9η και 12η συλλαβή· 4ος στίχος: 1η, 2η, 6η και 11η συλλαβή.

8. Βλ. σημ. 3. Εννέα αντί δέκα συλλαβές έχει ο πρώτος στίχος του τροπαρίου I, 16 (Jugie, σ. 364)· δώδεκα αντί δεκατρείς συλλαβές έχει ο τρίτος στίχος του τροπαρίου I, 23 (Jugie, σ. 365)· δεκατέσσερις αντί δεκατρείς ο τρίτος στίχος του τροπαρίου II, 1 (Jugie, σ. 365). Οι περισσότερες παρεκκλίσεις παρουσιάζονται στον τέταρτο στίχο, όπου αντί για δεκατρείς συλλαβές έχουμε δεκατέσσερις στο τροπάριο I, 24³ και στο τροπάριο IV, 6 (Jugie, σ. 371· μπορεί να διορθωθεί με αντικατάσταση της μετοχής *δεικνύουσα* με τον τύπο *δεικνύσα*)· δώδεκα στο τροπάριο V, 22 (Jugie, σ. 375).

Ονούφριο. Η ομάδα συμπληρώνεται με οκτώ ύμνους στη Θεοτόκο.

Το μετρικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο είναι δομημένα τα τροπάρια είναι το ακόλουθο: ο πρώτος στίχος αποτελείται από δέκα συλλαβές, ο δεύτερος από δεκατέσσερις, ενώ ο τρίτος και ο τέταρτος στίχος από δεκατρείς⁹. Σε τέσσερις μόνο περιπτώσεις ο τέταρτος στίχος έχει δεκατέσσερις αντί για δεκατρείς συλλαβές, χωρίς όμως να υπάρχει κάποιο λάθος στην παράδοση¹⁰.

Η τομή γίνεται στον πρώτο στίχο μετά την έκτη συλλαβή (55%) ή την έβδομη (45%), στον δεύτερο και τον τρίτο στίχο μετά την έκτη, και στον τέταρτο μετά την έβδομη.

Οι τονισμένες συλλαβές κατά στίχο είναι οι εξής:

1ος στίχος: 1η συλλαβή 20 (95%), 2η συλλ. 3 (14%), 3η συλλ. 4 (19%), 5η συλλ. 21 (100%), 7η συλλ. 8 (38%), 8η συλλ. 4 (19%), 9η συλλ. 1 (4,76%), 10η συλλ. 21 (100%). Οι κύριοι τόνοι συμπίπτουν με την 1η, 5η και 10η συλλαβή. Άρα, το πρώτο ημιστίχιο είναι παροξύτονο (55%) ή προπαροξύτονο (45%), ενώ το δεύτερο οξύτονο.

2ος στίχος: 1η συλλαβή 19 (90%), 2η συλλ. 4 (19%), 3η συλλ. 6 (28%), 4η συλλ. 5 (23%), 5η συλλ. 21 (100%), 7η συλλ. 4 (19%), 8η συλλ. 1 (4,76%), 9η συλλ. 20 (95%), 10η συλλ. 2 (9,5%), 11η συλλ. 3 (14%), 12η συλλ. 4 (19%), 13η συλλ. 2 (9,5%), 14η συλλ. 21 (100%). Οι κύριοι τόνοι συμπίπτουν στον δεύτερο στίχο με την 1η, 5η, 9η και 14η συλλαβή. Το πρώτο ημιστίχιο είναι παροξύτονο και το δεύτερο οξύτονο.

3ος στίχος: Εδώ παρατηρείται μεγαλύτερη ποικιλία στις τονισμένες συλλαβές. Έτσι τονίζονται: 1η συλλαβή 15 (71%), 2η συλλ. 6+3¹¹ (42%), 3η συλλ. 8 (38%), 4η συλλ. 4 (19%), 5η συλλ. 21 (100%), 7η συλλ. 5 (23%), 8η συλλ. 11 (52%), 9η συλλ. 8 (38%), 10η συλλ. 9 (42%), 11η συλλ. 4 (19%), 12η συλλ. 21 (100%). Οι κύριοι τόνοι βρίσκονται στην 1η, 5η και 12η συλλαβή, ενώ το πρώτο

9. Για το πρότυπό τους βλ. σημ. 6.

10. Πρόκειται για τα τροπάρια *εις τὸν ἀρχιστράτηγον Μιχαὴλ* (αρ. I, 2), *εις πάντας τοὺς ἀσωμάτους* (αρ. III), *τοῦ ἀγίου Γεωργίου* (αρ. VI). Ένα πρόβλημα υπάρχει με τον τέταρτο στίχο του τροπαρίου στον Πρόδρομο (αρ. IV, 1): το χάσμα που υπάρχει μετά την πρώτη συλλαβή θα μπορούσε να συμπληρωθεί με δύο τρόπους α) *πίστ[ει τε ἀ]νυμνούτων* ή β) *πιστ[ῶς σε ἀ]νυμνούτων*. Και οι δύο συμπληρώσεις φαίνονται δικαιολογημένες, παρόλο που ο κενός χώρος που υπάρχει με κάνει να υποθέσω ότι, αρχικά, δεν υπήρχε ούτε *τε* ούτε *σε* στο χειρόγραφο. Η έλλειψη τόνου στην πρώτη συλλαβή και η αναγκαιότητα της προσθήκης αντικειμένου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρέπει να προτιμηθεί ίσως η δεύτερη δυνατότητα συμπλήρωσης. Ανεξάρτητα από το ποιά συμπλήρωση υιοθετεί κανείς, ο στίχος αποκτά δεκατέσσερις συλλαβές, εκτός αν προτιμήσει κανείς την πρώτη πρόταση συμπλήρωσης και διορθώσει ταυτόχρονα την τελευταία λέξη του στίχου *δαί* στο αντικείμενο των μετοχών (*σε*), που στην περίπτωση αυτή λείπει.

11. Ο δεύτερος αριθμός δηλώνει τον αριθμό των στίχων που τονίζονται και στην πρώτη και στη δεύτερη συλλαβή.

ημιστίχιο είναι πάλι παροξύτονο και το δεύτερο οξύτονο.

4ος στίχος: Οι τονισμένες συλλαβές ακολουθούν εδώ το εξής σχήμα: 1η συλλαβή 12 (57%), 2η συλλ. 8+11 (90%), 3η συλλ. 3 (14%), 4η συλλ. 5 (23%), 5η συλλ. 3 (14%), 6η συλλ. 21 (100%), 8η συλλ. 15 (61%), 9η συλλ. 3 (14%), 11η συλλ. 21 (100%), 14η συλλ. 4 (19%). Κατά συνέπεια τονίζονται η 1η ή (και) η 2η, η 6η, η 8η και η 11η συλλαβή. Το πρώτο ημιστίχιο είναι και στον στίχο αυτό παροξύτονο, ενώ το δεύτερο προπαροξύτονο.

Τα τροπάρια εκδίδονται με βάση το μοναδικό γνωστό χειρόγραφο, το οποίο δεν παρουσιάζει σχεδόν καθόλου λάθη ορθογραφίας ή τονισμού. Οι τίτλοι, που υποδηλώνουν τα πρόσωπα στα οποία αναφέρονται τα τροπάρια, είναι του χειρογράφου. Για πρακτικούς λόγους αρίθμησα με λατινικούς αριθμούς τα τροπάρια ή τις ομάδες των τροπαρίων με κοινό θέμα, ενώ με αραβικούς αριθμούς τα επιμέρους τροπάρια της κάθε ομάδας.

I. Εἰς τὸν ἀρχιστράτηγον Μιχαήλ

1

*Πύρινος ὑπάρχων καὶ φωταυγής,
Μιχαήλ, τὴν φύσιν, ἀρχιστράτηγε τοῦ Θεοῦ,
ῥῦσαι τοῦ πυρός με τῆ θερμῆ σου πρεσβείᾳ
τὸν πόθῳ σε τιμῶντα καὶ μεγαλύνοντα.*

2

*Πρῶτος ὡς ὑπάρχων τῆς στρατιᾶς
τῆς ἐπουρανίου, ἀρχιστράτηγε τοῦ Θεοῦ,
πάρεσο προστάτης, ὑπέρμαχος καὶ φύλαξ
τοῖς σὲ τιμῶσι πίστει καὶ ἀνομνοῦσιν ἀεί.*

3

*ὦ τῆς θεωρίας σου τῆς τερπνῆς
καὶ τῆς καλλονῆς σου τῆς πυρίνης καὶ φωταυγοῦς·
κατέχεις τὸ σκῆπτρον, Μιχαήλ, τῆ χειρὶ σου
καὶ μέλπεις τῆ Τριάδι ὕμνον τρισάγιον.*

3 κατέχεις cod.

II. Εἰς τὸν Γαβριήλ

*Χαίροις ὠραιότατε Γαβριήλ,
χαῖρε μυστηρίων ἀπορρήτων μυσταγωγέ,
χαῖρε ὁ τὸ χαῖρε κομίσας τῆ παρθένῳ
καὶ ταύτῃ προμηνύσας τὰ εὐαγγέλια.*

III. Εἰς πάντας τοὺς ἀσωμάτους

Πᾶσαι ἐπουράνιοι στρατιαί,
φόβῳ παρεστῶσαι τῷ ἀστέκτῳ θρόνῳ Θεοῦ,
ἀπαύστως ποιεῖτε ὑπὲρ ἡμῶν πρεσβεΐαν
τῶν πόθῳ ἀνυμνούντων καὶ προσκυνούντων ὑμᾶς.

1 ἐπουράνιαι cod.

IV. Τοῦ Προδρόμου

1

Μεῖζων ὡς ἐκρίθης τῶν προφητῶν,
πρόδρομε Κυρίου, Ἰωάννη, καὶ βαπτιστά,
μὴ παύση πρεσβεύειν ὑπὲρ ἡμῶν τῶν πόθῳ
πιστ[ῶς <σε> ἀν]υμνούντων καὶ προσκυνούντων ἀεὶ.

1 Mat. 11, 11

2

Τὸν τῆς μετανοίας καθηγητὴν
καὶ τῶν μοναζόντων ἀντιλήπτορα καὶ φρουρόν,
τὸν ἐν τῇ ἐρήμῳ δεξάμενον τὴν χάριν,
τὸν πρόδρομον Κυρίου ὕμνοις τιμήσωμεν.

3

Πρόδρομε Κυρίου καὶ βαπτιστά,
λύχνε τοῦ ἡλίου, ἑωσφόρε φωταγωγέ,
τὴν ἀμαυρωθεῖσαν τοῖς πάθεσι ψυχὴν μου
καταύγασον καὶ σῶσον τῇ μεσιτείᾳ σου.

V. Τοῦ ἀγίου Νικολάου

Τῇ δραστικωτάτῃ σου προσευχῆ,
πρόεδρε Μυρέων, ἱεράρχα θαυματουργέ,
δίδου τὸν δεσπότην εὐμενῆ σοῖς ἰκέταις
τοῖς σὲ πίστει τιμῶσι καὶ μακαρίζουσιν.

VI. Τοῦ ἀγίου Γεωργίου

Τὸν τροπαιοφόρον καὶ νικητὴν,
τὸν ἐν τοῖς πολέμοις ἀριστεύσαντα ἀθλητὴν,
Γεώργιον πάντες ὑμνήσωμεν συμφώνως·
πρεσβεύει γὰρ ἀπαύστως εἰς τὸ σωθῆναι ἡμᾶς.

VII. Τοῦ ἁγίου Δημητρίου

1

Τοὺς ἐν τῷ πανσέπτῳ καὶ μυστικῷ
τεμένει σου θεῖῳ παρεστῶτας ὑμνολογεῖν,
Δημήτριε μάκαρ, καὶ λύσιν ἐξαιτοῦντας
τῶν προημάρτημένων ἄφεσιν δώρησαι.

2

Φύλαττε τοὺς δούλους σου, ἀθλητά,
μάρτυς μυροβλύτα, τοὺς τιμώντάς σε εὐσεβῶς
καὶ ῥύου κινδύνων καὶ πάσης ἄλλης βλάβης,
Δημήτριε τρισμάκαρ, ταῖς ἱκεσίαις σου.

VIII. Τοῦ ἁγίου Ὀνουφρίου

Ἄσαρκος ἐφάνης ἐπὶ τῆς γῆς
τρέφων σου τὸ σῶμα χειρὶ ἀγγέλου διὸ καὶ
εἰκότως ἐκλήθης ἰσάγγελος Κυρίου,
Ὀνούφριε τρισμάκαρ, θεομακάριστε.

IX. Εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον

1

Χαῖρε θεῖον κήρυγμα προφητῶν,
χαῖρε ἀποστόλων ἢ ὀρθόδοξος διδαχὴ,
χαῖρε τῶν μαρτύρων, ἱεραρχῶν, ὁσίων
τὸ καύχημα καὶ πάντων τῶν εὐφημούντων σε.

1 κήρυγμα προφητῶν: Eustratiades¹², p. 35 3-4 cf. Eustratiades, p. 34

2

Χαῖρε τὸ παλάτιον τὸ τερπνόν
τοῦ παμβασιλέως, χαῖρε στέμμα βασιλικόν,
χαῖρε θεῖον σκῆπτρον εὐσεβῶν ἀνακτόρων
τῶν σὲ ἐν ἀληθείᾳ ὑμνούντων, δέσποινα.

1 παλάτιον τὸ τερπνόν: Eustratiades, p. 56 (54, 202)

12. Σωφρονίου Ευστρατιάδου, Ἡ Θεοτόκος ἐν τῇ Ὑμνογραφίᾳ, Paris 1930.

3

Χαῖρε ἢ κυήσασα τὴν χαράν,
 χαῖρε ἢ τῆς Εὔας ἀφανίσασα τὴν ἀράν,
 χαῖρε, ὦ παρθένε, τῶν παρθένων τὸ κλέος
 καὶ πάντων τῶν ἐν πίστει μεγαλυνόντων σε.

1 Eustratiades, p. 40 (168, 195 Thec.) 3 cf. Eustratiades, p. 36

4

ᾠφθης καὶ τεκοῦσα τὸν πλαστουργόν
 ὡσπερ ἥς πρὸ τόκου ἀδιάφθορος ἀληθῶς,
 δέσποινα τοῦ κόσμου, Θεοτόκε Μαρία,
 διό σε ὡς μητέρα Θεοῦ δοξάζομεν.

2 cf. Eustratiades, p. 2-3 3 cf. Eustratiades, p. 16

5

ᾠρος σε ἀνήγγειλε Δανιήλ,
 ἄμπελον καὶ χώραν ὁ σοφὸς Ἰεζεκιήλ,
 ἡμεῖς δὲ παρθένον Θεοτόκον ὑμνοῦμεν,
 ὦ δέσποινα τοῦ κόσμου, καὶ μεγαλύνομεν.

1 Da. 2, 34 et 2, 45 2 Ez. 19, 10

6

ᾠρος σε κατάσκιον Ἀββακούμ,
 ὄρος, ὦ παρθένε, ἀλατόμητον Δανιήλ,
 ὄρος καὶ Δαυῖδ σε τετυρωμένον γράφει,
 ἡμεῖς δὲ Θεοτόκον σε καταγγέλλομεν.

1 Hb 3,3 2 Da. 2, 34 et 2, 45 3 Ps. 67 (68)

7

Κούφην σε νεφέλην οἱ ἀψευδεῖς
 καὶ σεπτοὶ προφήται προκατήγγειλαν εὐσεβῶς,
 κλίμακα δὲ πάλαι Ἰακώβ ὁ προπάτωρ,
 ἡμεῖς δὲ Θεοτόκον φρονούντες ψάλλομεν.

1 Is. 19, 1 3 Ge. 28, 12

8

Ἡ τῶν ἀνεπίστων μόνη ἐλπίς
 καὶ τῶν πεπτωκότων ἐπανόρθωσις, ἢ τὸ φῶς

*τὸ θεῖον τεκοῦσα ἐλέησόν με, μόνη
Χριστιανῶν προστάτις, ἵνα δοξάζω σε.*

1 Oratio ad Mariam Deiparam, *ᾠρολόγιον τὸ Μέγα*, Ἀθήνα 1973, π. 147 2 cf. Eustratiades, p. 23 (*ἐπανορθώσασα τὴν πτῶσιν τῶν βροτῶν*) 2-3 cf. Eustratiades, p. 77.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ